https://jhr.ui.ac.ir/?lang=en
Journal of Historical Researches
E-ISSN: 2476-3306
Document Type: Research Paper
Vol. 17, Issue 1, No.65, Spring 2025
Received: 31/05/2025 Accepted: 13/07/2025

The Role of People in Mohammad Ali Foroughi's Thought

Mehdi Hesampur*
Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Faculty of Theology and Islamic Studies, Shiraz University, Shiraz, Iran
m.hesampur@hafez.shirazu.ac.ir

Hadi Bashad Jahromi
Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Faculty of Theology and Islamic Studies, Shiraz University, Shiraz, Iran
hadibashad@saadi.shirazu.ac.ir

Abstract
Addressing people in a new sense, which implies determining their position and role in the political, economic, cultural, and social arenas, emerged and manifested differently in the face of the new Western civilization. The new understanding of the status, role, and changing concepts (from subject to citizen) first became actualized in the perspective of intellectuals, and they engaged in new reflections in this field based on their intellectual origins. One of the intellectuals who has written thoughtful writings on this subject is Mohammad Ali Foroughi. He was able to explain his ideas well in a systematic thought process. The main issue of this research, which can be clarified in the form of two research questions, is: 1) What is the role of people in Foroughi's thought? and 2) How and with what approach does Foroughi explain the role of people? The results of the research show that Foroughi, by basing his work on liberalism and capitalism (interpretive and translational) and bypassing religious thought and socialism, presents his preferred perspective in which people are the legitimizing element of the political system.

Keywords: Foroughi, People, Liberalism, Socialism, Religion.

Introduction
The evolution of the position of people in Iranian-Islamic thought and its trend up to the present era is one of the important issues in Iranian history. With the encounter of Iranian society with the modern world in the 19th century and the emergence of a group called intellectuals, this issue received more attention, and from a marginal point, it became a focal and central point in theory. Intellectuals' understanding of people's place in the Iranian society has been influenced by various factors; the two main schools of modern society, socialism and liberalism, seem to be among the most important of these factors. This influence is so great that Iranian intellectuals can be divided into two groups influenced by socialism and liberalism. In addition to these two factors, other factors such as religion and the bearers of religious thought, the tradition of political thought in Iranian society, and the political, social, and cultural situation prevailing in the society have also had an impact

* Corresponding author

2476-3306 © University of Isfahan
This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

10.22108/jhr.2025.141266.2795

on intellectuals' understanding of people's position.

As one of Iran's controversial intellectuals, Foroughi, like many other intellectuals, has made the concept of people a recurring keyword in his ideas. If we consider him one of the first translators and originators of the theory of liberalism and capitalism in Iran, it must be said that he tried to explain the position of people by describing and interpreting these two schools of thought and bypassing socialism and religious thought. The German travel writer Blucher, who met Foroughi, believes that Foroughi had penetrated the depths of European wisdom and philosophy and saw it as his mission to serve as an intermediary to make this world available to his compatriots (Blucher, 1990, p. 230). This is an issue that Karim Mojtahedi and some of Foroughi's critics, such as Zarshenas, also confirm (Mojtahedi, 2015, p. 322; Zarshenas, 2008, p. 70).

By describing liberalism in the political and social realm and capitalism in the economic realm, Foroughi defines various rights for people, including the right to vote, legitimacy, freedom, equality, and determining the extent of government intervention. Within this intellectual framework, he tries to be less influenced by the intellectual tradition of the Iranian society and existing conditions. From this perspective, Jahanbegloo considers Foroughi's faith and belief in modern values and scientific rationality to be absolute (Jahanbegloo, 2001, p. 111); although this issue is controversial, it is ultimately verifiable and has been addressed in this research.

Materials and Methods

Given that the present research is descriptive-exploratory, it cannot be expected to state a hypothesis; therefore, in this fundamental research, an attempt has been made to collect information using library and document studies to examine Foroughi's views on the role and position of people by describing, analyzing, and comparing the data.

According to the above explanations, this research, by collecting historical and theoretical data attributed to Foroughi, aims to explain the position of people. Its formulation will be as follows:

1) The central elements of Foroughi's thought, namely liberalism and capitalism, are examined in the historical and social context of the Iranian society.

2) The position of people in his thought will be discussed in terms of the constitution, political rights, economic rights, the right to freedom, and the right to equality.

3) In the final section and conclusion, the extent of Foroughi's loyalty to liberalism and capitalism and their role in the formation of his thought will be shown.

Research Findings

In discussing people and their status, Foroughi mentions freedom, voting rights, equality, and economic rights of people in various areas, and refers to them as the legitimizing element of the political system. A noteworthy point regarding the position of people in Foroughi's thought is the extensive treatment of freedom as the basis and foundation of other people's rights, which itself stems from Foroughi's liberal thought and his attention to indirect democracy (representative system).

Foroughi also views the relationship between the position of people and the law and the limits of government intervention from the perspective of liberalism, and defends liberalism in this area in restoring people's rights. He is also completely loyal to capitalism when it comes to discussing people's economic rights and considers it a suitable path for restoring people's rights.

Discussion of Results and Conclusions

The issue of this research is to examine the position of people in Foroughi's thought as one of the intellectuals of the late Qajar dynasty and the early Pahlavi dynasty. Although there are abundant and sometimes contradictory studies about Foroughi, especially in the field of his political and social activism, the issue of this research is a purely theoretical and intellectual debate on which there seems to be more agreement in various studies.

The influence of modernity on Iranian intellectuals from the 19th century to the present era is a definitive finding that is also accepted by this intellectual spectrum in the Iranian society. Although the type of exposure

and influence may vary under the influence of various factors, Western civilization and its theories have shaped the ideological framework of Iranian intellectuals.

Foroughi, as one of the Iranian intellectuals, recognizes the West as a civilization and, based on human experience, he tries to enrich his audience with it as an intellectual model. In explaining his ideas, Foroughi is influenced by the two main schools of thought: liberalism and capitalism, and under the influence of these two factors, he has described and explained various theories. For further emphasis, he has criticized and negated the two rival schools of liberalism and capitalism in the traditional and modern worlds (i.e., Islam and socialism), respectively. That is, he has criticized Islam with a conservative approach and recklessly criticized and negated socialism in the modern world, and instead has openly defended liberalism and capitalism in various fields.

Even Foroughi's time and the conditions of his society had very little impact on his intellectual thought in borrowing from liberalism and capitalism to explain his own desires. In this regard, Foroughi can be considered rare among Iranian intellectuals in this field. However, he is an intellectual whose intellectual system places much more emphasis on imitation and adherence to Western civilization than on Ijtihad and localizing this civilization to the specific conditions of the Iranian society.

پژوهش‌های تاریخی
سال هفدهم، شماره اول (پیاپی ٦٥)، زمستان ١٤٠٤، ص ٥٦-٣٩
تاریخ وصول: ١٤٠٤/٣/١٠ ، تاریخ پذیرش: ١٤٠٤/٤/٢٢

مقاله پژوهشی

جایگاه مردم در اندیشهٔ محمدعلی فروغی

مهدی حسامپور * ، استادیار گروه معارف اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران
m.hesampur@hafez.shirazu.ac.ir
هادی باشدجهرمی، استادیار گروه معارف اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران
hadibashad@saadi.shirazu.ac.ir

چکیده

پرداختن به مردم در معنایی جدید که دال بر تعیین جایگاه و نقش آنان در عرصه‌هایی سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی در مواجهه با تمدن جدید غرب است، ظهور و بروز متفاوتی یافت. فهم جدید از جایگاه، نقش و تغییر مفاهیم (از رعیت به شهروند)، ابتدا در نگاه روشنفکران به فعلیت رسید و آنان بر اساس خاستگاه فکری خود به تأملاتی جدید در این زمینه پرداختند. یکی از روشنفکرانی که در این موضوع نوشته‌های تأمل‌پذیری دارد، محمدعلی فروغی است. او در یک روند اندیشه‌ای منظم توانست نظریه‌های خود را به‌خوبی تبیین کند. مسئله اصلی این پژوهش که در قالب دو سؤال، راستی‌آزمایی‌شدنی است، این است که نخست مردم در اندیشهٔ فروغی چه جایگاهی دارند؟ دوم اینکه فروغی چگونه و با چه رویکردی به تبیین جایگاه مردم می‌پردازد؟ نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که فروغی با مبنا قرار دادن لیبرالیسم و کاپیتالیسم (تفسیری و ترجمه‌ای) و عبور از اندیشهٔ دینی و سوسیالیسم، به ارائهٔ دیدگاه مطلوب خود که در آن مردم به‌عنوان عنصر مشروعیت‌بخش نظام سیاسی‌اند، می‌پردازد. با توجه به اینکه پژوهش حاضر از نوع اکتشافی و توصیفی است، نمی‌توان انتظار بیان فرضیه‌ای را داشت؛ بنابراین در این تحقیق بنیادین، تلاش شده با استفاده از روش مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی به جمع‌آوری اطلاعات پرداخته و با توصیف، تحلیل و مقایسهٔ داده‌ها، آرای فروغی دربارهٔ نقش و جایگاه مردم بررسی شود.

واژه‌های کلیدی

فروغی، مردم، لیبرالیسم، سوسیالیسم، دین.

* نویسندهٔ مسئول

2476-3306 © University of Isfahan
This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

10.22108/jhr.2025.141266.2795

مقدمه

سیر تطور جایگاه مردم در اندیشهٔ ایرانی‌اسلامی و روند آن تا عصر کنونی یکی از موضوع‌های مهم در تاریخ ایران است که در مواجههٔ جامعهٔ ایران با دنیای مدرن از قرن نوزدهم و پیدایش گروهی به نام روشنفکران، این مسئله بیشتر مورد توجه قرار گرفت و از یک نقطهٔ حاشیه‌ای به یک نقطهٔ کانونی و مرکزی در تئوری تبدیل شد.

فهم روشنفکران از جایگاه مردم در جامعهٔ ایران، تحت‌تأثیر عوامل مختلفی بوده است که به نظر می‌رسد دو مکتب اصلی جامعهٔ مدرن یعنی سوسیالیسم (Socialism) و لیبرالیسم (Liberalism) از اصلی‌ترین این عوامل‌اند. این تأثیر تا جایی است که می‌توان روشنفکران ایرانی را به دو دستهٔ متأثر از سوسیالیسم و لیبرالیسم تقسیم کرد. در کنار این دو عامل، در فهم روشنفکران از جایگاه مردم، عوامل دیگری مانند دین و حاملان اندیشهٔ دینی، سنّت اندیشهٔ سیاسی جامعهٔ ایرانی و نیز وضعیت سیاسی، اجتماعی و فرهنگی حاکم بر جامعه نیز تأثیرگذار بوده است.

فروغی نیز به‌عنوان یکی از روشنفکران مناقشه‌برانگیز ایران مانند بسیاری از روشنفکران دیگر، مفهوم مردم را در گفتارهای خود به کلیدواژه‌ای پرتکرار تبدیل کرده است و اگر او را از اولین مترجمان و پایه‌گذاران نظریهٔ لیبرالیسم و کاپیتالیسم (Capitalism) در ایران قلمداد کنیم، باید گفت وی سعی نموده با ترجمه و تفسیر این دو مکتب و عبور از سوسیالیسم و اندیشهٔ دینی، به تبیین جایگاه مردم بپردازد. بلوشر (Blücher) سفرنامه‌نویس آلمانی که با فروغی ملاقات داشته، معتقد است فروغی تا عمق حکمت و فلسفهٔ اروپا نفوذ کرده بود و این رسالت را بر عهده خود می‌دید که همچون واسطه‌ای این دنیا را در اختیار هم‌وطنانش بگذارد (بلوشر، ١٣٦٩، ص. ٢٣٠)؛ موضوعی که کریم مجتهدی و برخی از منتقدان فروغی مانند زرشناس نیز آن را تأیید می‌کنند (زرشناس، ١٣٨٦، ص. ٧٠؛ مجتهدی، ١٣٩٤، ص. ٣٢٢)

او با ترجمهٔ لیبرالیسم در ساحت سیاسی و اجتماعی و نیز کاپیتالیسم در ساحت اقتصادی، برای مردم حقوق مختلفی از حق رأی، مشروعیت‌بخشی، آزادی، مساوات و تعیین میزان دخالت دولت تعریف و سعی می‌کند در این چهارچوب فکری، تأثیرپذیری کمتری از سنّت فکری جامعهٔ ایران و وضعیت موجود داشته باشد. از این منظر، جهانبگلو، ایمان و اعتقاد فروغی به ارزش‌های مدرن و عقلانیت علمی را مطلق می‌داند (جهانبگلو، ١٣٨٨، ص. ١١١). این مسئله مناقشه‌برانگیزست؛ اما در برایند کلی، راستی‌آزمایی‌شدنی است و در این تحقیق بدان پرداخته شده است. با توجه به توضیحات فوق، این پژوهش با جمع‌آوری داده‌های تاریخی و نظری منتسب به فروغی، به تبیین جایگاه مردم می‌پردازد که مسئلهٔ اصلی تحقیق است و صورت‌بندی آن به شرح زیر خواهد بود:

١- نخست، عناصر محوری اندیشهٔ فروغی، یعنی لیبرالیسم و کاپیتالیسم در بستر تاریخی و اجتماعی جامعهٔ ایرانی مورد بررسی قرار می‌گیرد؛

٢- دوم جایگاه مردم در اندیشهٔ وی ازحیث قانون اساسی، حقوق سیاسی، حقوق اقتصادی، حق آزادی و نیز حق مساوات مورد بحث قرار خواهد گرفت؛

٣- در بخش پایانی و نتیجه‌گیری نشان داده خواهد شد که وفاداری فروغی به لیبرالیسم و کاپیتالیسم و نقش آن‌ها در شکل‌گیری اندیشهٔ وی تا چه میزان بوده است.

پیشینهٔ پژوهش

آنچه در این مقاله به‌عنوان پیشینهٔ پژوهش بر آن تأکید می‌شود، آثاری است که دربارهٔ جایگاه مردم نوشته شده است و عملکرد و کنشگری سیاسی‌اجتماعی فروغی را شامل نمی‌شود. بیشتر پژوهش‌های انجام‌شده دربارهٔ فروغی، او را در مقام یک روشنفکر نشانده و اندیشه‌های او را در موضوع‌های مختلف بررسی کرده است.

قادری (۱۳۷۹) در مقالهٔ «روشنفکران ایرانی و غرب: فروغی» به توصیف و تعلیل و تحلیل فروغی دربارهٔ بنیان‌های علمی‌فکری غرب با توجه با مباحث پیرامون مفهوم ملت می‌پردازد. غنی (۱۳۸۸) نیز در مقاله‌ای با عنوان «تربیت ملت به یاری قدرت؟ / نگاهی به اندیشه‌های محمدعلی فروغی ذکاءالملک»، معتقد است فروغی لازمهٔ حل مشکل اخلاقی و فرهنگی جامعه و ایجاد تحول در مردم را داشتن الگویی تأسی‌پذیر و تقلیدی می‌داند و این الگو را در رأس قدرت، یعنی تأسی به شاه مقتدر پهلوی می‌یابد. پرهام و رنجبر (۱۳۹۷) در مقالهٔ دیگری با عنوان «جایگاه جمهوریت در اندیشهٔ سیاسی محمدعلی فروغی» مدعی‌اند که فروغی در عمل سیاسی با عدول از مطلوب خود در اندیشهٔ سیاسی به‌نوعی نظم سلطانی برای عبور از بحران‌های زمانهٔ خود معتقد می‌شود.

مقیمی (۱۳۹۸) در مقالهٔ «تأملی بر رسالهٔ حقوق اساسی محمدعلی فروغی» با نوعی هم‌ذات‌پنداری با محمدعلی فروغی در تأسی به مبانی لیبرالی، به بیان مصداق‌های مختلف از اندیشه‌های لیبرالی فروغی می‌پردازد، موضوعی که در این پژوهش دربارهٔ حقوق مردم مورد مداقه قرار گرفته است. جهانبگلو (۱۳۸۰) نیز در مقالهٔ خود با عنوان «عقلانیت و مدرنیته در اندیشه‌های محمدعلی فروغی» به بخشی از اندیشه‌های فروغی درخصوص مسائل مختلف اشاره می‌کند. در پژوهشی دیگر، اسلامی و همکاران (۱۳۹۸) «حکومت‌مندی در اندیشه و کنش محمدعلی فروغی» را بر اساس مواجههٔ نظری و عملی فروغی با مسائل مختلف حکومت بررسی کرده است. ابراهیم‌پور و همکاران (۱۴۰۳) در مقالهٔ «مختصات حکمرانی در آراء و اندیشه‌های سیاسی فروغی، درس‌هایی برای سازمان‌های دولتی ایران»، با استفاده از پارادایم تفسیری و رویکرد استقرائی، مختصات حکمرانی فروغی را در مؤلفه‌هایی چون مردم‌سالاری، شهروندمحوری، بلوغ ملی و... مورد بررسی قرار می‌دهند. همچنین باید به پژوهش خلیلی (۱۳۹۶) با عنوان «دولت در اندیشه و کنش محمدعلی فروغی» توجه کرد که در آن به مبانی نظری و راه‌حل‌های عملی فروغی دربارهٔ تشکیل دولت مطلوب اشاره دارد.

باوجود پژوهش‌های ذکرشده، می‌توان گفت تاکنون تحقیق مستقل یا نیمه‌مستقلی با عنوان جایگاه مردم در اندیشهٔ فروغی به چشم نمی‌خورد و این جستار می‌تواند بخشی از اندیشهٔ فروغی را دربارهٔ این موضوع تبیین کند و جریان تاریخ‌پژوهی را در قبال مسائل مردم، مسئولیت‌پذیرتر کند.

عناصر محوری اندیشهٔ فروغی

از مسائل مهم در بررسی اندیشهٔ هر متفکر، عناصر اصلی هندسهٔ تفکر اوست. نظام فکری فروغی برایند شناخت تاریخ، فرهنگ و تمدن، دین، اخلاق و نیز سیاست ایرانیان از سوئی و آگاهی به بنیان‌های فکری، فلسفی تاریخی و سیاسی مغرب‌زمین از سوی دیگر است (شکل شمارهٔ ۱). برخی بر این نکته تأکید دارند

که فروغی در عین باور به‌ضرورت ورود جامعهٔ ایران به عرصهٔ مدرنیته، اعتقادی ژرف به ارزش‌های فرهنگی و معنوی و میراث ایران داشت (جابری و همکاران، ١٤٠٢، ص. ٢٨٧)؛ اما این تأکید در اندیشهٔ او چندان پُررنگ نیست و فروغی در تئوری‌های خود مسیر عبور از متن میراث اندیشهٔ ایرانی‌اسلامی را پیموده است. مفاهیم و ایده‌های بیان‌شده در آثار فروغی تفسیر همدلانه از اندیشه‌های روشنگران فرانسوی است که فروغی از آنان به‌عنوان بنیان‌گذاران لیبرالیسم مدرن نام می‌برد (جابری و همکاران، ١٤٠٢، ص.٢٨٧). آنچه از نوشته‌های فروغی برمی‌آید، باوری خالص به ایدهٔ ترقی و مجادله‌ای بر سر تفکیک قوا و حقوق مردمان تحت نظامی لیبرالی است. بیش از هرچیز، در اندیشهٔ فروغی ایدهٔ ضرورت ترقی موج می‌زند و اینکه پیشرفت در غرب اساساً به اعتبار یک بازسازی لیبرالی در حوزه‌های اقتصادی، اجتماعی و سیاسی بوده است (جابری و همکاران، ١٤٠٢، ص.٢٨٨).

سوسیالیسم و نسبتش با اندیشهٔ فروغی، بحثی چندان پیچیده نیست و هم فروغی و هم کسانی که اندیشهٔ او را روایت کرده‌اند، از رد سوسیالیسم توسط او در نظر و عمل سخن گفته‌اند (نک: فروغی، ١٣٩١).

مواضع، تبیین و تائید نظریه‌های لیبرالی و کاپیتالیستی درزمینه‌های مختلف و رد نظریه‌های سوسیالیسم ازسوی فروغی، مؤید اعتقاد او به لیبرالیسم و کاپیتالیسم به‌عنوان نقشهٔ راه در مسائل مختلف جامعهٔ ایرانی است (فروغی، ١٣٨٢، ص. ١١٨-١١٩)؛ تا جایی که جهانبگلو او را یکی از پیشگامان لیبرالیسم ایرانی و نوشته‌هایش را حاصل کوشش‌های جدی روشنفکران ایرانی برای آشنایی منظم و گسترده با سنّت‌های فلسفی و سیاسی مدرن می‌داند (جهانبگلو، ١٣٨٨، ص. ١٠٥). در کنار لیبرالیسم و کاپیتالیسم، زمانهٔ فروغی و نیز سنن عرفی جامعهٔ ایرانی با تأکید بر محاط بودن امر اجتماعی بر امر گفتمان در اندیشهٔ فوکو (فوکو، ١٣٨١، ص. ٣٨٤) می‌تواند در شکل‌گیری اندیشهٔ فروغی اهمیت پیدا کند؛ اما واقعیت آنست که فروغی را باید نمایندهٔ اصیل مکتب لیبرالیسم و کاپیتالیسم در جامعهٔ ایرانی دانست که سعی می‌کند از سنّت‌های دینی و عرفی جامعهٔ خود عبور کند (جهانبگلو، ١٣٨٨، ص. ١١١) و خوانشی جدید در چهارچوب این دو «ایسم» در موضوع‌هایی چون نقش و جایگاه مردم ارائه دهد. فهم این نوع مواجههٔ فروغی در زمانه‌ای که بیشتر پژوهشگران، آن را عصر گذار جامعهٔ ایرانی می‌دانند، می‌تواند در تبیین اندیشهٔ فروغی بسیار راهگشا باشد. در این پژوهش سعی شده به این نکته توجه شود. در ادامه به جایگاه مردم در اندیشهٔ فروغی ازحیث مؤلفهٔ حقوق اساسی، حقوق سیاسی، حقوق اقتصادی، حق مساوات و نیز حق آزادی خواهیم پرداخت.

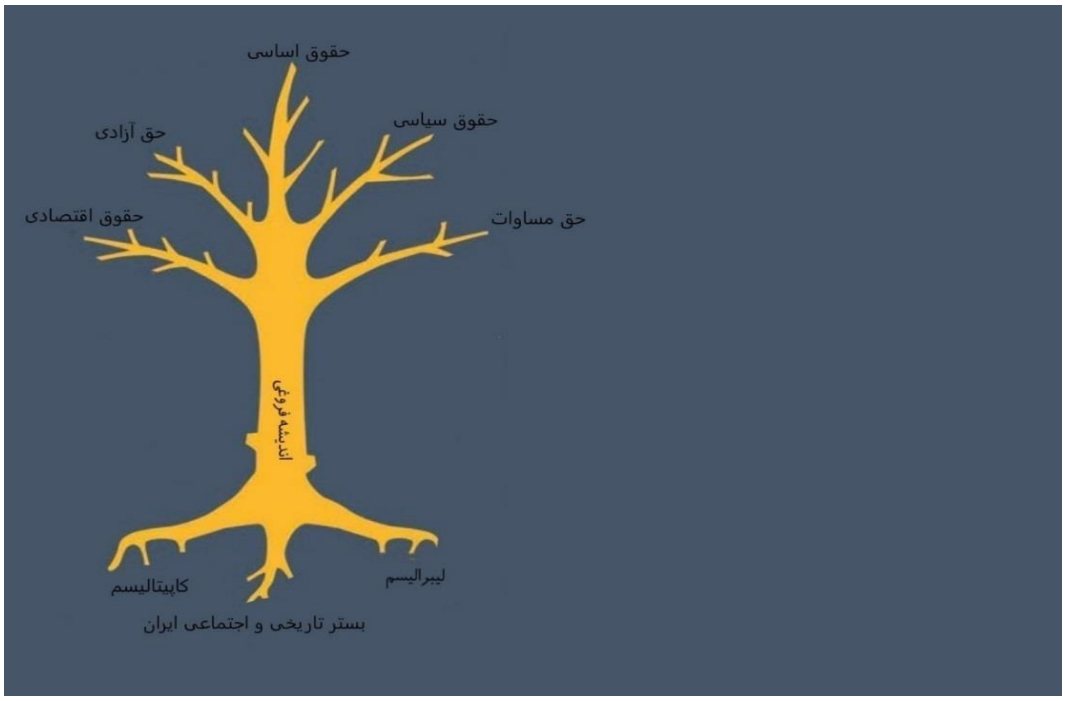

شکل شمارهٔ ۱. عناصر فکری اندیشهٔ فروغی

الف. نسبت قانون با جایگاه مردم

یکی از کلیدواژه‌های جریان روشنفکری در ایران، واژهٔ قانون است که در همهٔ مواجهه‌های روشنفکری با جهان غرب حتی پیش‌از انقلاب مشروطه دیده می‌شود. پیش‌از مشروطه سفرنامه‌نویسانی چون عبداللطیف شوشتری با کتاب *تحفة العالم*، میرزا ابوطالب خان با کتاب *مسیر طالبی* و به‌ویژه میرزا صالح شیرازی با اثر *سفرنامه* توانستند اولین موج اصلاح‌طلبی و تأملات دربارهٔ اصلاحات و حکومت قانون در نزد ایرانیان را رقم بزنند (طباطبایی، ۱۳۹۵، ص. ٤٢٧). آدمیت معتقد است میرزا صالح شیرازی از هوشمندترین شاگردان ایرانی اعزامی به انگلستان بود که نخستین روزنامهٔ فارسی را بنیان نهاد و هموست که اولین بار گفتار اندیشیده‌ای در اصول آزادی و حکومت دموکراسی نوشت (آدمیت، ۱٤۰۲، ص. ۱٦۳-۱٦۲). در ادامه می‌توان از رسالهٔ *دفتر تنظیمات* (کتابچهٔ غیبی) ملکم خان ناظم‌الدوله (ناظم‌الدوله، ۱۳۸۱، ص. ۳۱-۳٤) و کتاب *یک کلمه* مستشارالدوله نام برد. مستشارالدوله، انتظامات فرنگستان را حاصل کتاب قانون می‌داند (مستشارالدوله، ۱۲۸۷ق، ص. ٦) و با دیدگاه طالبوف که «تا قانون نداریم ملت و دولت و استقلال و وطن در معنی، وجود نخواهد داشت» همراهی دارد (طالبوف، ۱۳۵۷، ص.۱۵۱). فروغی نیز در قیاس با اسلاف خود با آگاهی عمیق‌تری به تبیین قانون می‌پردازد. ازنظر وی علم حقوق، علم به قوانینی است که به‌جهت انتظام هیئت اجتماعیه بشر وضع شده و باید به قوهٔ جبریه مجری گردد (فروغی، ۱۳۸۲، ص. ۲۷). فروغی این فهم از علم حقوق را حقوق به معنای اصطلاح جدید آن می‌داند و از اسباب مدن که حکمای قدیم آن را به کار می‌گرفتند، عبور می‌کند. او بخش اصلی قوانین داخلی را قانون اساسی آن کشور می‌داند و معتقد است از این طریق تعدی‌ها و دخالت‌های دولت در امور زندگی مردم کنترل گشته و منافع آنان بهتر تأمین می‌شود. امری که در رویکردهای لیبرالیستی، مطلوب است (لیپست، ۱۳۹۹، ص. ١٦٤).

در سطح دوم بعداز تبیین حقوق اساسی، فروغی قوانین جاری یا مصوب مجلس را نیز بر اساس منافع مردم تبیین می‌کند و از آن به‌عنوان تأمین‌کنندهٔ حقوق مردم یاد می‌کند. وی با یک آسیب‌شناسی تاریخی و تغییر روند تکلیف‌مداری در تاریخ ایران، نقطهٔ مقابل آن یعنی حق‌مداری را دال مرکزی تفکرش قرار می‌دهد و از دو نوع دولت بااساس (مبتنی‌بر قانون) و بی‌اساس (نبود قانون) نام می‌برد و دولتِ بدون وجود قانون اساسی تعیین‌شده توسط نمایندگان مردم را نامشروع جلوه می‌دهد (فروغی، ١٣٨٢، ص. ٢٩-٣١) و در نتیجه به‌خوبی ارتباط بین سه عنصر مردم، قانون اساسی و دولت را تعیین می‌کند.

درمجموع، وفاداری فروغی به لیبرالیسم سبب شده است وی برخلاف بسیاری از روشنفکران ایرانی، مسائل مدنظر خود دربارهٔ جامعهٔ ایرانی را بر این پایه استوار کند؛ هرچند نباید از زمانهٔ فروغی و همراهی عناصر فعال در قدرت و کانون‌های دیگر با فروغی به‌سادگی گذشت. موضوعی که برای بسیاری از دیگر روشنفکران ایرانی فراهم نبود و آنان با وام‌گیری شکلی از واژگان دینی، ادبیات روشنفکری خود را به‌عنوان محتوای بحث منتقل می‌کردند.

ب. حقوق سیاسی مردم

وقتی از حقوق سیاسی در چهارچوب توجه به نقش مردم سخن گفته می‌شود، عناصری مانند نقش مشروعیت‌بخشی و حق رأی مردم به ذهن متبادر می‌شود که هریک از این مسائل در چهارچوب نظریه‌های فروغی در این بخش بررسی خواهد شد.

درخصوص مسئلهٔ اول یعنی نقش مشروعیت‌بخشی جامعهٔ ایرانی ابتدا باید گفت که به‌طور کلی ورود مردم به عرصهٔ سیاسی در دوران جدید، نخست به جنبش گستردهٔ توده‌ای تنباکو (فوران، ١٣٨٢، ص. ٢٤٩- ٢٥٠) و سپس انقلاب مشروطه بازمی‌گردد. در جنبش تنباکو تجار تهران اولین گروهی بودند که در اعتراض به این امتیاز قیام کردند (Moaddel, 1994, p. 11). در واقع تا قبل‌از ورود اندیشه‌های جدید به کشور و در چهارچوب یک ساختار سیاسی استبدادی (بشیریه، ١٣٨١، ص. ١١٥-١١٤؛ رفیع‌پور، ١٣٧٦، ص. ٣٨٣؛ کاتوزیان، ١٣٧٢، ص. ٤-٥)، مردم -به زبان دقیق‌تر، رعیت- نقشی در امور سیاسی کشور نداشتند. در چنین وضعیتی روشنفکران ایرانی تحت‌تأثیر نظریه‌های جدید، تفکر سنّتی دربارهٔ جایگاه مشروعیت‌بخش مردم را دچار تردید کردند. این موضوع دربارهٔ فروغی نیز آشکار است و او مطابق انتظار، نخست از نظریه‌های سنّتی که اساس دولت را غیر از مردم تصور می‌کردند، عبور می‌کند و سپس بر اساس نظریه‌های جدید، عنصر اصلی مشروعیت‌بخش برای هر دولت را مردم می‌داند. فروغی سازوکار دخالت مردم به‌عنوان عنصر مشروعیت‌بخش را سیستم نمایندگی می‌داند. وی با اعتراف به امکان دخالت نداشتن مستقیم مردم و بدون نقد این سازوکار در دموکراسی، با پذیرش کامل آن (فروغی، ١٣٨٢، ص. ٣٤-٣٣) با استناد به سخن ارسطو در کتاب *سیاست*، دموکراسی مستقیم یا به عبارت بهتر، دموکراسی درجه‌اول را برای هر جامعه‌ای ممکن نمی‌داند (ارسطو، ١٣٣٧، ص. ٢٦٢)؛ نتیجه آنکه وی مبنا را بر دموکراسی غیرمستقیم می‌گذارد تا منتخبان ملت به ادارهٔ کشور بپردازند.

دربارهٔ مسئلهٔ دوم یعنی حق رأی مردم در نظام‌های سیاسی نیز باید گفت که این موضوع از حقوق سیاسی جدید مردم در آراء روشنفکران است و آنان این مسئله را امری ضروری فرض می‌کردند. مسئله حق انتخاب، محل بحث یا م روشنفکران نیست؛ بلکه چگونگی و نحوهٔ حق انتخاب مردم

موضوع مناقشات بین آنان بوده است. فروغی دربارهٔ اینکه کدام گروه، حق شرکت در انتخابات دارند، ملاحظاتی دارد و برای رسیدن به حُسن انتخاب، بر دو درجه قرار دادن انتخابات و از همه بهتر شرط قرار دادنِ سواد خواندن و نوشتن برای انتخاب‌کننده تأکید دارد (فروغی، ۱۳۸۷، ج. ۹۲/۱–۹۳). وی در اینجا اندکی به کاستی‌های بنیادین دموکراسی در اعادهٔ حقوق مردم توجه می‌کند؛ اما به نظر او نیز مانند بسیاری از روشنفکران دیگر در اپیستمه (Episteme)، این نوع معرفت محصور است و قادر نیست بر آن نقد جدی وارد کند و راه‌حلی جایگزین متناسب با احوال جامعهٔ ایرانی ارائه دهد. او در چهارچوب قواعد دموکراسی محدود کردن حق انتخاب بر اساس شاخص داشتن سواد را ناشایست نمی‌داند و می‌نویسد: «دو سه ماه که درس بخواند به‌قدر کفایت دارای سواد می‌تواند بشود، خاصه در این ایام که در تعلیمات ابتدائی کوشش می‌شود و امید است عن‌قریب نتیجه به دست آید و شرط قرار دادن سواد در انتخاب نیز خود یکی از وسائل مؤثره حصول این مقصود است» (فروغی، ۱۳۸۷، ج. ۹۳/۱). در واقع فروغی آگاهی و سواد خواندن و نوشتن را یکی می‌داند و این استدلال که همین که فرد بتواند خود برگهٔ رأیش را بنویسد، مسئله حل می‌شود، کمی سطحی‌نگری را به ذهن متبادر می‌سازد. در اینجا به دو نکته باید توجه کرد: اولاً فروغی برعکس برخی روشنفکران هم‌عصرش هیچ نقدی به مکتب مورد نظرش یعنی لیبرالیسم وارد نمی‌کند و اصول آن را به‌عنوان حقیقتی خدشه‌ناپذیر می‌پذیرد؛ اما از سوی دیگر دقیقاً مشخص نیست مرز بین لیبرالیسم و دموکراسی در اندیشهٔ وی کجاست و در صورت اختلاف بین این دو، اولویت با کدام است. در واقع لیبرالیسم و دموکراسی دو بحث مجزایند و همان‌گونه که فرید زکریا می‌گوید این دو حتی در غرب نیز همیشه با هم نبوده‌اند (Zakaria, 2003, p. 15-16). اینکه فروغی چگونه می‌خواهد لیبرالیسم و دموکراسی را در جامعهٔ ایران با هم درآمیزد، موضوعی است که در اندیشهٔ فروغی پاسخ روشنی بدان داده نشده است؛ ثانیاً وی مانند بسیاری از روشنفکران تمایلی به حضور روحانیون در سیاست حتی با دخالت مردم ندارد و به نظر می‌رسد فروغی حق آزادی در انتخاب را تا جایی آزاد می‌داند که ایدئال‌های فکری و منافع گروهی همفکران او تأمین شود و در حقیقت نوعی دموکراسی هدایت‌شده را پیشنهاد می‌دهد.

ج. حق آزادی مردم

اگر عدالت را کلیدواژهٔ آرای روشنفکران ایرانیِ متأثر از سوسیالیسم بدانیم، دربارهٔ روشنفکران متأثر از لیبرالیسم باید از واژهٔ آزادی نام برد. در اندیشهٔ فروغی «حقوق عمومی ملت مجموعاً در تحت دو عنوان درمی‌آید: اول آزادی، دویم مساوات... و آزادی یعنی این‌که شخص اختیار داشته باشد هر کاری را که میل دارد بکند به‌شرط آن‌که ضرری بدیگران وارد نیاورد» (فروغی، ۱۳۸۲، ص. ۱۱۸–۱۱۹). فروغی درمجموع نُه قسم آزادی را برمی‌شمرد (جدول شمارهٔ ۱).

جدول شماره ۱. انواع آزادی در اندیشهٔ فروغی

	نوع آزادی	تعریف
۱	اختیار نفس	شخص مختار باشد هرجا می‌خواهد برود یا بماند و کسی نتواند مانع او بشود.
۲	اختیار مال	هرکس مختار مال خود است و حق دارد هرجور که می‌خواهد آن را به مصرف برساند درصورتی‌که عملی مخالف قانون مرتکب نشود و هیچ‌کس حق ندارد کسی را از مالش محروم کند.
۳	اختیار منزل	هیچ‌کس حق ندارد داخل خانهٔ کسی شود مگر به رضا و اجازهٔ او و اگر کسی به‌زور بدون اجازه به خانه دیگری برود، باید مجازات شود و هرگاه از عُمال دولت باشد، مجازاتش سخت‌تر باید باشد.
٤	اختیار کار و پیشه	شخص مختار باشد که کار بکند یا نکند و هر کار و پیشه را که میل دارد بدان اشتغال ورزد، درصورتی‌که کار او منافی آزادی دیگران نباشد و هرکس به هر وسیله بخواهد این اختیار را از دیگری سلب کند، باید مجازات ببیند.
٥	اختیار عقاید	شخص هر نوع عقیده در امور سیاسی و دینی و... داشته باشد، بتواند آن‌ها را اظهار کند و کسی حق نداشته باشد متعرض او شود یا او را مجبور به قبول عقیدهٔ دیگر نماید یا بعضی حقوق را از او سلب کند.
٦	اختیار طبع و اظهار افکار	این اختیار حافظ سایر حقوق و اختیارات است؛ یعنی اگر انسان بتواند افکار خود را اظهار کند و مطالب خویش را به طبع برساند، هرگاه حقوق و اختیارات او پایمال شد، به‌توسط تقریر و تحریر و اوراق مطبوعه شکایت می‌کند و مطالبهٔ حقوق خویش را می‌نماید.
۷	اختیار اجتماع و تشکیل انجمن	تفاوت این دو آنست که اجتماع موقتی است و تجدید نمی‌شود؛ ولی انجمن اجتماعی است که هر روز یا به فاصله‌های معین به‌جهت مقصود و مشخص وقوع می‌یابد.
۸	اختیار تعلیم و تربیت	هرکسی مختار باشد معلومات و معتقدات خود را به‌هرنحو می‌خواهد اظهار کند و تعلیم نماید و همچنین مختار باشد در هر مدرسه‌ای که میل دارد یا نزد هر معلمی که می‌خواهد، تعلم کند یا فرزند خود را به تعلم وادارد.
۹	اختیار عرض	شخص حق داشته باشد به هیئت مقننه یا هیئت مجریه عرض مطلب بنماید؛ به عبارت آخر عریضه تقدیم کند.

(فروغی، ۱۳۸۲، ص. ۱۲۰-۱۳۲)

همان‌طور که از جدول شمارهٔ ۱ مشخص است، فروغی مطابق انتظار از آزادی تفسیری کاملاً لیبرال دارد و مرز بین آزادی و بی‌نظمی را پُررنگ دانسته و حدود آن را مشخص کرده است. در حقیقت این برداشت از آزادی بسط وفادارانهٔ نظریهٔ منتسکیو در باب «آزادی» است که او در کتاب *روح القوانین* خود توصیف کرده است (منتسکیو، ۱۳۷۰، ص. ۱۸)؛ کتابی که ازنظر فروغی پس‌از تحقیقات افلاطون و ارسطو، معتبرترین کتابی است که در موضوع فلسفهٔ قوانین و شرایط قانون‌گذاری نوشته شده است (فروغی، ۱۳۷۵، ص. ۲۸٤). در ادامه، نُه گونه آزادی مدنظر فروغی بررسی و نقد خواهد شد.

در اولین نوع آزادی، فروغی دو امر آزادی فردی و جمعی را محدودهٔ آزادی فردی می‌داند و این دو را نیز تعیین‌شده توسط قانون می‌داند و در عمل، آزادی در چهارچوب قانون را مبنا قرار می‌دهد. فروغی در آزادی فردی، نامی از مرد یا زن بودن هم نمی‌برد و با تعمیم آزادی فردی به هر دو، چهارچوب‌های آزادی فردی تعریف‌شده در اسلام را نمی‌پذیرد؛ البته او هیچ نوع تعریض یا انتقادی

هم به نظرات دین نسبت به آزادی نمی‌کند، امری که برای فروغی یک رویه است.

در دومین نوع آزادی، فروغی آسیب‌شناسی تاریخی ایران را در نظر دارد و می‌داند که باید در کنار جان مردم، مال آنان نیز از دستبرد مصون بماند؛ زیرا همان‌طور که محمدعلی کاتوزیان در توضیح جامعهٔ کوتاه‌مدت ایران اشاره می‌کند: «در قیاس با جامعه‌ی درازمدت اروپا سه ویژگی عمده‌ی جامعه‌ی کوتاه‌مدت به این قرار است: مشکل مشروعیت و جانشینی، بی‌اعتباری مال و جان و دشواری عظیم انباشت درازمدت سرمایه که شرط اصلی توسعه‌ی اجتماعی و اقتصادی مدرن است» (کاتوزیان، ۱۳۸۷، ص. ۲۸۸-۲۸۹). فروغی نیز با آگاهی به دست‌اندازی دولت‌ها به اموال مردم به نکتهٔ مهمی اشاره می‌کند و آن، تناسب جرم با نوع و زمینهٔ آن است؛ موضوعی که در تاریخ ایران یکی از آسیب‌های اصلی مالکیت خصوصی بوده است. از طرف دیگر او سعی می‌کند ازطریق نخست، مالیات (قانونی و نه خودسرانه) و دوم اخراج مال از تصرف مالک به شرط اقتضای مصلحت عموم (فروغی، ۱۳۸۲، ص. ۱۲۳) حدومرزی برای اختیار مال قرار دهد.

درخصوص سومین نوع آزادی، فروغی در واقع به اصل سیزدهم متمم قانون اساسی مشروطه اشاره دارد و وفاداری خود را به این قانون نشان می‌دهد؛ چراکه برطبق اصل مزبور «منزل و خانهٔ هرکس در حفظ و امان است در هیچ مسکنی قهراً نمی‌توان داخل شد مگر بحکم ترتیبی که قانون مقرر نموده».

در چهارمین نوع آزادی، فروغی از یک سو بر تساوی مردم در انتخاب شغل و موانع پیش‌روی آن توجه دارد و از سوی دیگر منافع دولت را در نظر می‌گیرد و می‌گوید: «اما دولت برای اختیار کار، حدودی هم می‌تواند قرار دهد و آن، بنا به مصلحت عموم است یا به ملاحظهٔ صرفهٔ مالی دولت» (فروغی، ۱۳۸۲، ص. ۱۲۵). در اینجا فروغی مجدداً تلاش دارد همچون اختیار مال، تعادلی بین آزادی و قانون ایجاد کند و با پُررنگ کردن اقتضائات و ملاحظات دولت، در عمل به‌سوی دولتی مداخله‌گر سوق پیدا می‌کند؛ امری که در تعارض با دولت حداقلی لیبرالیستی است. به بیان دیگر دولت فروغی بیشتر رنگ‌وبوی دولتی رفاهی را دارد تا یک دولت حداقلی لیبرالی.

در بحث از پنجمین نوع آزادی، فروغی فقط اصول لیبرالیسم را در نظر دارد و بدون اشاره صریح به دین، سعی دارد از حساسیت جلوگیری کند. شاید تجربهٔ ناموفق امثال آخوندزاده که صریحاً بر به سر آمدن دوران دین‌مداری تأکید داشتند در نگرش فروغی مؤثر بوده است (فلاح توتکار، ۱۳۷۵، ص. ۲۱۹). در واقع فروغی پلورالیسم دینی را با محافظه‌کاری تلفیق می‌کند و از آراء او مشخص نیست چگونه در جامعهٔ ایرانی می‌توان به چنین تکثرگرایی دینی رسید.

فروغی در ششمین نوع آزادی تمرکزش را بر آزادی مطبوعات می‌گذارد؛ اگرچه باز هم قید قانون و تبعیت از آن را اساس قرار می‌دهد. گویی وی اهمیت مطبوعات به‌عنوان رکن چهارم دموکراسی (دوورژه، ۱۳۵۱، ص. ۱۸۶) و کتاب مقدس دموکراسی (عالم، ۱۳۹۰، ص. ۳۶۹) را به‌خوبی درک کرده است؛ درکی که به نظر حاصل فعالیت در روزنامهٔ پدرش به نام *تربیت* است. وی در خاطراتش در این خصوص می‌گوید: «مشتریان روزنامهٔ *تربیت* به ۷۰۰ نفر رسیده است که تقریباً یک سنگ تمام می‌شود و این در ایران

خوب پیشرفتی است» (فروغی، ۱۳۹۰، ص. ۳٤٥). همچنین، فروغی دولت‌ها را به‌سبب اقداماتی چون «دایر کردن چاپخانه و کتابفروشی موقوف باجازه دولتی، نظارت قبل از وقت دولت در چاپ کتب و روزنامه، گرفتن مبلغی به‌عنوان وجه ضمانت از مدیر روزنامه یا چاپخانه و...» (فروغی، ۱۳۸۲، ص. ۱۲۸) از موانع بزرگ این نوع آزادی می‌داند؛ اگرچه امیدوار است به برکت وضعیت جدید منتج از انقلاب مشروطه این حوزه از آزادی نیز نظم و سامان گیرد و قانون در آن حاکم گردد.

در بحث از سه قسمِ آخر آزادی، فروغی همان خط فکری خود را تکرار و پی می‌گیرد؛ یعنی آزادی در چهارچوب قانون و نگریستن به این قلمروها از پشت عینک لیبرالیسم. به بیان دیگر، اندیشهٔ فروغی در مبحث آزادی برگرفته از چهار کلیدواژهٔ فرد، دولت، قانون و مصلحت است و درمجموع می‌توان گفت: آزادی در اندیشهٔ وی دو محور اصلی دارد. محور اول اینکه فروغی تفسیری کاملاً لیبرال از آزادی دارد و سعی دارد با نوعی نگاه هوشمندانه و خنثی به دین دربارهٔ آزادی مردم، حساسیت‌های روحانیون به گفتارهای خود را کم کند. دومین محور اینکه وی سعی دارد کاربرد این شکل آزادی را در اعادهٔ حقوق مردم توضیح دهد؛ لذا به آسیب‌شناسی تاریخی متوسل می‌شود و تلاش می‌کند به‌طور دقیق مبانی مشروطه و الگوی مدنظر خود را در نظر بگیرد.

د. حق مساوات مردم

همان‌طور که در بخش قبل گفته شد، فروغی بر دو نوع از حقوق مردم تأکید دارد: نخست آزادی و دوم تساوی. در موضوع تساوی، فروغی تمرکزش را بر «یکسان بودن حقوق عموم ناس و یکسان بودن قانون دربارهٔ همه» (فروغی، ۱۳۸۲، ص. ۱۳۵) می‌گذارد. شروین مقیمی معتقد است تأکید فروغی دربارهٔ یکسان بودن حقوق عموم ناس با مساوات، با مبانی هابزی رسالهٔ حقوق اساسی کاملاً سازگار است (مقیمی، ۱۳۹۸، ص.۱۹۰). به نظر می‌رسد فروغی در اینجا به‌دنبال نوعی حکومت قانون (Rule of Law) است تا برای همگان فصل‌الخطاب و عملیاتی باشد.

وی تساوی حقوق و احوال افراد را یکسان نمی‌بیند و به‌نقد تساوی سوسیالیست‌ها می‌پردازد و مجدداً دوگانهٔ لیبرالیسم و سوسیالیسم در تبیین جایگاه مردم کاملاً خود را نشان می‌دهد. فروغی از تساوی در برابر قانون به‌عنوان مبنا یاد می‌کند؛ اما تساوی افراد در حوزه‌های مختلف را نمی‌پذیرد. او به‌عنوان یکی از مدافعان مشروطه، نظام جدید سیاسی در ایران را پایان تبعیض حقوقی می‌داند و امتیازهای برخی اعیان را در طول تاریخ نمی‌پذیرد و در عوض به چهار نوع تساوی حقوقی اشاره می‌کند (شکل شمارهٔ ۲).

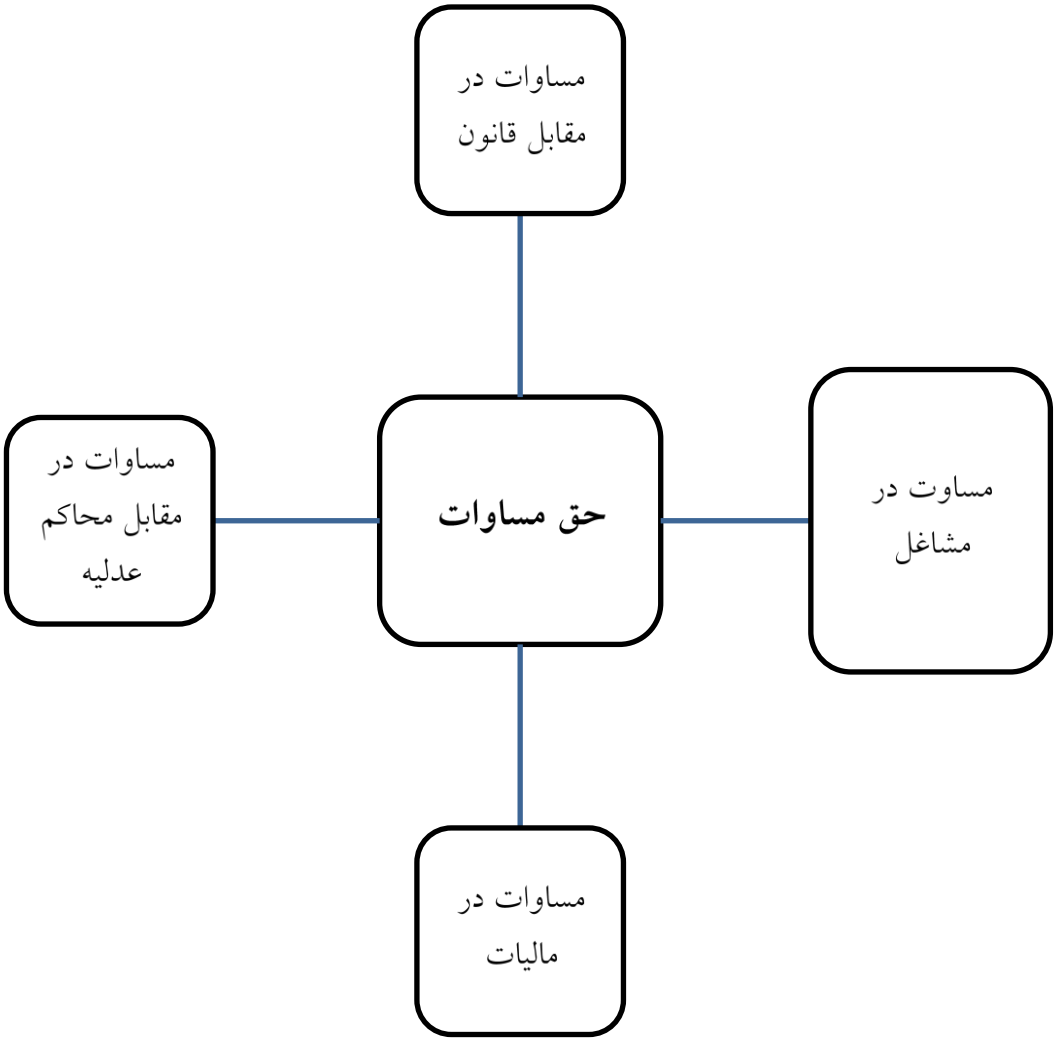

شکل شمارهٔ ۲. مساوات حقوق در اندیشهٔ فروغی

(فروغی، ۱۳۸۲، ص. ۱۳۶-۱۳۸)

فروغی در بحث مساوات در برابر قانون، دست روی موضوعی می‌گذارد که مطلوب مردم به‌ویژه طبقات فرودست است. سؤال مطرح در اینجا اینست که آیا با توجه به ساختار جامعهٔ ایرانی، چنین تساوی در زمان فروغی و حتی در زمان‌های بعد تحقق‌پذیر است؟ در پاسخ، فروغی به سابقهٔ تاریخی و موجبات این نابرابری اشاره می‌کند و چنین می‌پندارد که با تحقق مشروطه بساط نابرابری در برابر قانون برچیده خواهد شد.

در بحث مساوات در مقابل محاکم عدلیه، فروغی مخالفتش را با «محکمهٔ مخصوص برای اشخاص مخصوص» (فروغی، ۱۳۸۲، ص. ۱۳۶) ابراز می‌کند و با عبور از محافظه‌کاری سابق خود، اعیان و روحانیون را یکی از نقض‌کنندگان این نوع تساوی می‌داند. او ترتیبات قدیمی محاکمات را نمی‌پذیرد و با تمجید از نوع محاکمات جدید به‌دنبال بسط و تقویت این ترتیبات تازه در جامعهٔ ایرانی است.

در بحث مساوات در مشاغل و مناصب، وی آزادی انتخاب شغل و مساوات در انتخاب شغل را دو روی یک سکه می‌بیند و با نگاهی آرمانی سعی

می‌کند از وضعیت تاریخی و اجتماعی ایران که در تقابل با مطلوبش قرار دارد، عبور کند.

فروغی در پرداختن به چهارمین نوع تساوی یعنی مساوات در مالیات نیز سابقهٔ تاریخی جامعهٔ ایران را در نظر می‌گیرد و با آسیب‌شناسی دقیق، پرداخت مالیات را به‌درستی بر درآمد منطبق می‌کند و با حمایت از طبقهٔ فقیر جامعه می‌نویسد: «معافیت از مالیات هرگاه از روی حقانیت دربارهٔ فقرا منظور شود منافی با مساوات نیست؛ زیرا که نظر به استطاعت طرف مقابل است» (فروغی، ۱۳۸۲، ص. ۱۳۸). این درحالی است که طبق خاطرات فروغی، کمی قبل‌تر در دورهٔ ناصرالدین شاه «از جهت مالیات، حکام در واقع مقاطعه‌کار بودند؛ یعنی مبلغی معین از ولایات می‌بایست به خزانه دولت برسانند و غالباً آن مبلغ را می‌رسانیدند و مبلغی هم برای خود عاید می‌کردند» (فروغی، ۱۳۹٦، ص. ٤٨).

درمجموع باید گفت دیدگاه فروغی در موضوع مساوات، یکی از مبسوط‌ترین دیدگاه‌ها در این خصوص است و کمتر روشنفکر ایرانی چنین نگاه همه‌جانبه‌ای بدان داشته است؛ اما انتقادی که به فروغی وارد است اینست که وی باوجود آگاهی و دانش از کم‌وکیف جامعهٔ ایران و غرب، کماکان الگوی خود را بر اساس سازوکارهای جامعهٔ غربی قرار می‌دهد و به امکان و قابلیت اجرایی شدن آن‌ها در بستر جامعهٔ ایرانی توجه چندانی نمی‌کند. به بیان دیگر نظریه‌های فروغی –که بسیاری از آن‌ها در متمم قانون اساسی مشروطه نیز آمده است– در اینجا نیز بیشتر جنبهٔ نظری و آرمانی دارد و مشخص نیست که چگونه باید شکاف بین نظر و عمل را در بافت تاریخی و اجتماعی ایران پر کرد. شکافی که باوجود متمم قانون اساسی مشروطه (ساحت نظر) و با ظهور استبداد رضاخانی (ساحت عمل) بیشتر رنگ واقعیت به خود گرفت.

ث. حقوق اقتصادی مردم

مهم‌ترین اثر فروغی در مباحث اقتصادی، کتاب *اصول ثروت ملل یعنی اکونومی پلیتیک* است. او این کتاب را با نوعی ترجمهٔ آزاد و دخالت دادن دیدگاه‌های خود، به‌صورت اثری تألیفی درآورده است. ازحیث ظاهری، کتاب مزبور در پنج باب و یک خاتمه تنظیم شده و اصول کلی اقتصاد لیبرالیستی را به تصویر کشیده است (حقدار، ١٣٨٤، ص. ٥٣). فروغی در این کتاب نشان می‌دهد که ایدئال او نظامی مبتنی‌بر اصول اقتصاد سرمایه‌داری است.

از مهم‌ترین مباحث این کتاب که با جایگاه مردم نیز ارتباط مستقیم دارد، مسئلهٔ میزان دخالت دولت در اقتصاد است. فروغی نفع مردم را در دخالت نکردن دولت در اقتصاد می‌داند و حتی دخالت حداقلی دولت را نیز به ضرر مردم می‌داند. وی با قلم توانایش به انتقادها پاسخ می‌دهد و آشکارا بر ارتقا جایگاه مردم در مسائل اقتصادی با استفاده از نظریهٔ بازار تأکید می‌کند. گویی وی در مباحث اقتصادی تمرکزش را بر فرصت برابر و نه توزیع برابر گذاشته است و با خلط کردن مفاهیمی چون عدالت، مساوات، سیاست‌های توزیعی و بازتوزیعی، دولت رفاهی مداخله‌گر و دولت لیبرالی حداقلی سعی در حل مشکلات اقتصادی ایران با دست نامرئی آدام اسمیت (Adam Smith) دارد؛ موضوعی که مجدداً زاویه داشتن او با اندیشه‌های سوسیالیستی را نشان می‌دهد.

نکتهٔ دیگر آنکه فروغی بر دو عامل آزادی و امنیت کارگر تأکید می‌کند و آن را به‌نفع طبقهٔ کارگر تلقی می‌کند؛ اما در جامعهٔ مدنظر فروغی طبقهٔ کارگران نسبت به ثروتمندان در بدترین وضعیت اقتصادی قرار دارند و این آزادی و امنیت، فقط راهی برای توجیه ثروتمندتر شدن طبقهٔ مرفه جامعه است؛ البته فروغی به میزان دریافتی حقوق کارگران و

راهکار افزایش حقوق طبقهٔ کارگر توجه می‌کند و برای بهرهٔ بیشتر آنان، راه‌حل‌هایی مانند شراکت آنان در سهام کارخانه ارائه می‌دهد؛ اما خود نیز معترف است که اجرای چنین اقدام‌هایی بسیار سخت است.

درمجموع باید گفت نوع نگاه فروغی به کار و کارگر و مزایای قائل‌شده برای آنان کاملاً در چهارچوب نظام سرمایه‌داری است. برای نمونه وی دربارهٔ جایگاه کار برای تولید ثروت بر سوسیالیسم نقدهای جدی دارد و مانند چپ‌ها معتقد به برتری طبقهٔ کارگر و کار یدی بر سایر کارها نیست و قوهٔ عقلانی را برتر از قوای عضلانی دانسته و می‌نویسد: «قوهٔ عقلانی انسان هرچه زیادتر باشد مهارت و کمالش در کار زیادتر می‌شود؛ بنابراین دخالت قوهٔ عقلی در تولید ثروت زیاد است و سابقاً مذکور داشتیم که اعمال عقلی بیش از اعمال بدنی اهمیت دارد» (فروغی، ۱۳۹۱، ص. ۷۶). فروغی در این مسئله واقع‌بین است و پیشرفت‌های روزافزون دنیا بعداز انقلاب صنعتی را مدنظر دارد؛ اما دو ایراد بر نگاه او وارد است:

اولاً به‌هیچ‌وجه وضعیت جامعهٔ ایران را که جامعه‌ای غیرصنعتی است، در نظر نمی‌گیرد؛ جامعه‌ای که حتی هنوز اصلاحات اراضی را هم تجربه نکرده است و همان‌طور که افرادی چون احمد اشرف بیان می‌دارند، مواجه با موانع تاریخی رشد سرمایه‌داری صنعتی و مردم‌سالاری نشئت گرفته از ترکیب دو دسته پدیده‌ها و نهادهای داخلی و خارجی بوده است (اشرف، ۱۳۵۹، ص. ۱۲۶). در این جامعه طبق گفتهٔ لرد کرزن (Lord Curzon) روی‌هم‌رفته کارخانه به معنا و دلالتی که در اروپا می‌شناسیم، وجود ندارد. «چند برابر نمودن و صرفه‌جویی کردن نیروی کار نفر به‌وسیلهٔ استعمال قوهٔ بخار یا نیروی آب در آنجا مجهول است» (کرزن، ۱۳۷۳، ج. ۶۲۲/۲). ازنظر ویلم فلور (Willem Floor) نیز ایران در سال ۱۹۰۰ کشوری غیرصنعتی بود؛ یعنی کمتر از ده درصد تولید ناخالص داخلی آن از صنعت به دست می‌آمد. در سال ۱۹۲۵ که رضا شاه، ایران را در مسیر تازه‌ای افکند، این وضع عوض نشده بود (فلور، ۱۳۷۱، ص. ۹)؛ حتی در سال‌ها و دهه‌های بعد نیز باوجود افزایش درآمدهای نفتی (عیسوی، ۱۳۶۲، ص. ۵۹۳؛ Bharier, 1971, p. 70) جامعهٔ ایران کماکان غیرصنعتی باقی می‌مانَد.

ثانیاً فروغی فراموش می‌کند این نوع نگاه حداکثری، طبقهٔ کارگر ایرانی را ضعیف‌تر می‌کند. جامعهٔ مطلوب فروغی جامعه‌ای سرمایه‌داری است و او می‌داند در این نوع جامعه، توزیع ثروت غیرعادلانه است و مردم عادی بهرهٔ کمتری از ثروت‌های جامعه دارند. فروغی در این مسئله نیز اصول اقتصاد سرمایه‌داری را خدشه‌ناپذیر و تنها راهکار می‌داند و از دو نوع توزیع اختیاری و جبری ثروت سخن به میان می‌آورد و با پیش‌فرض‌های خود، از توزیع اختیاری ثروت دفاع می‌کند و آن را تامین‌کنندهٔ مالکیت شخصی در جامعه می‌داند (فروغی، ۱۳۹۱، ص. ۱۳۵).

فروغی ایرادهای وارد بر مالکیت شخصی را نیز رد می‌کند و نظریه‌های سوسیالیست‌ها را پذیرفتنی نمی‌بیند و بدون توجه به وضعیت جامعهٔ عصر خود و روابط بین مالک و رعیت، سعی می‌کند نظریه‌های اقتصاد سرمایه‌داری را در هر جامعه‌ای پذیرفتنی جلوه دهد. او به‌مانند نظریه‌پردازان اقتصاد سرمایه‌داری، پیشرفت را مقدم بر عدالت می‌داند؛ یعنی روابط حاکم بر اقتصاد سرمایه‌داری را در بحث عدالت، کامل در نظر می‌گیرد. به بیان دیگر، در مباحث اقتصادی بر اصول اقتصاد سرمایه‌داری و مرجح دانستن فرصت برابر بر توزیع برابر تأکید دارد و وضعیت اقتصاد ایران را در جهت تبدیل شدن به یک اقتصاد سرمایه‌داری، چندان مورد توجه قرار نمی‌دهد و در واقع طبقهٔ ثروتمند جامعهٔ

ایران را بر طبقهٔ فرودست جامعه، خواسته یا ناخواسته برتری می‌بخشد.

نتیجه‌گیری

مسئلهٔ این پژوهش، بررسی جایگاه مردم در اندیشهٔ فروغی به‌عنوان یکی از روشنفکران اواخر دورهٔ قاجار و عصر پهلوی اول است. دربارهٔ فروغی نوشته‌های فراوان و گاه متضاد، به‌ویژه در حیطهٔ عمل یعنی کُنشگری سیاسی‌اجتماعی او وجود دارد؛ اما مسئلهٔ این پژوهش، یک بحث کاملاً نظری و اندیشه‌ای است که به نظر می‌رسد توافق بیشتری در پژوهش‌های مختلف وجود دارد.

تأثیرپذیری روشنفکران ایران از مدرنیتهٔ قرن نوزدهم تا امروز یافته‌ای قطعی است که این طیف فکری در جامعهٔ ایرانی نیز آن را پذیرفته است. نوع مواجهه و تأثیرپذیری ممکن است تحت‌تأثیر عوامل مختلف باشد؛ اما غربِ تمدنی و نظریه‌های آن، چهارچوب اندیشه‌ای روشنفکران ایرانی را شکل داده است.

فروغی نیز به‌عنوان یک روشنفکر ایرانی، غربِ تمدنی را، هم به رسمیت می‌شناسد و هم به‌عنوان الگویی فکری، بر مبنای تجربهٔ بشری سعی می‌کند جامعهٔ مخاطب خود را با آن اقناع کند. فروغی در تبیین اندیشه‌های خود متأثر از دو مکتب اصلی لیبرالیسم و کاپیتالیسم است و تحت‌تأثیر این دو کلیدواژه به ترجمه و تبیین نظریه‌های مختلف پرداخته است. او برای تأکید بیشتر، دو مکتبِ رقیبِ لیبرالیسم و کاپیتالیسم در جهان سنّت و مدرن –اسلام و سوسیالیسم– را به‌ترتیب نقد و نفی کرده است؛ یعنی اسلام را با رویکردی محافظه‌کارانه نقد و نیز سوسیالیسم در جهان مدرن را بی‌پروا هم نقد و هم نفی کرده است و در عوض، آشکارا به دفاع از لیبرالیسم و کاپیتالیسم در حیطه‌های مختلف پرداخته است؛ حتی زمانهٔ فروغی و وضعیت جامعهٔ او تأثیر بسیار اندکی در ساحت اندیشه‌ای وی برای وام گرفتن از لیبرالیسم و کاپیتالیسم در جهت تبیین مطلوب‌های خودش داشته است و به‌نوعی می‌توان فروغی را در بین روشنفکران ایرانی در این حیطه کمیاب دانست؛ اگرچه روشنفکری است که در منظومهٔ فکری‌اش وزن تقلید و تبعیت از تمدن غربی، بسیار بیش از اجتهاد و بومی کردن این تمدن با وضعیت خاص جامعهٔ ایرانی است.

در بحث مردم و جایگاه آنان، فروغی در حیطه‌های مختلف از آزادی، حق رأی، تساوی و حقوق اقتصادی مردم نام می‌برد و از آنان به‌عنوان عنصر مشروعیت‌بخش نظام سیاسی یاد می‌کند. نکتهٔ تأمل‌پذیر درخصوص جایگاه مردم در اندیشهٔ فروغی پرداختن به آزادی به‌صورت گسترده و به‌عنوان اساس و پایهٔ سایر حقوق مردم است که این خود نشئت گرفته از اندیشهٔ لیبرالی فروغی و توجه به دموکراسی غیرمستقیم (سیستم نمایندگی منتخبان ملت) است.

فروغی به جایگاه مردم نسبت به قانون و حدود دخالت دولت‌ها را هم از منظر لیبرالیسم می‌نگرد و از لیبرالیسم در این حیطه در اعادهٔ حقوق مردم دفاع می‌کند. در بحث حقوق اقتصادی مردم نیز کاملاً به مکتب سرمایه‌داری وفادارست و آن را مسیر مناسبی برای اعادهٔ حقوق مردم قلمداد می‌کند.

منابع

ابراهیم‌پور، حبیب، زرجو، شبنم، و موذنی روح‌الله (١٤٠٣). مختصات حکمرانی در آراء و اندیشه‌های سیاسی محمدعلی فروغی، درس‌هایی برای سازمان‌های دولتی ایران. *فصلنامهٔ مدیریت سازمان‌های دولتی*، ۱۲(۲)، ۱–۱۸.
https://doi.org/10.30473/ipom.2024.69414.4902

ارسطو (۱۳۳۷). *سیاست* (حمید عنایت، مترجم). نیل.

اسلامی، روح‌الله، خلیلی، سعیده، و اسمعیل‌زادگان، بهروز (۱۳۹۸). حکومت‌مندی در اندیشه و کنش محمدعلی فروغی. *پژوهش سیاست نظری*، *۱۴*(۲۶)، ۹۵-۵۹.
https://political.ihss.ac.ir/fa/Article/12244

اشرف، احمد (۱۳۵۹). *موانع تاریخی رشد سرمایه‌داری در ایران: دوره‌ی قاجاریه*. نشر زمینه.

آدمیت، فریدون (۱۴۰۲). *امیرکبیر و ایران*. نشر خوارزمی.

بشیریه، حسین (۱۳۸۱). *دیباچه‌ای بر جامعه‌شناسی ایران: دورهٔ جمهوری اسلامی*. نگاه معاصر.

بلوشر، ویپرت (۱۳۶۹). *سفرنامهٔ بلوشر* (کیکاوس جهانداری، مترجم). خوارزمی.

پرهام، روزبه، و رنجبر، ایرج (۱۳۹۷). جایگاه جمهوریت در اندیش سیاسی محمدعلی فروغی. *پژوهش سیاست نظری*، *۱۳*(۲۴)، ۲۸-۱.
https://political.ihss.ac.ir/Article/11962

جابری، آرش، قره‌داغی، معصومه، طالعی قره قشلاق، عزیز، و صمدی‌وند، منوچهر (۱۴۰۲). تبیین نقش و باورهای محمدعلی فروغی در سیاست داخلی و خارجی در دورهٔ نخست‌وزیری. *پژوهش‌های روابط بین‌الملل*، *۱۳*(۲)، ۲۸۷-۳۰۱.
https://doi.org/10.22034/irr.2023.406713.2412

جهانبگلو، رامین (۱۳۸۰). عقلانیت و مدرنیته در نوشته‌های محمدعلی فروغی. *نشریهٔ ایران نامه*، (۷۷)، ۴۰-۳۳. http://noo.rs/mWEez

جهانبگلو، رامین (۱۳۸۸). *موج چهارم* (منصور گودرزی، مترجم). نی.

حقدار، علی اصغر (۱۳۸۴). *محمدعلی فروغی و ساختارهای نوین مدنی*. کویر.

خلیلی، سعیده (۱۳۹۶). *دولت در اندیشه و کنش محمدعلی فروغی* [پایان‌نامهٔ کارشناسی ارشد، دانشگاه فردوسی مشهد]. گنج.
https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/467152ffdb10ac4765922780a81467fc

دوورژه، موریس (۱۳۵۱). *اصول علم سیاست* (ابوالفضل قاضی، مترجم). فرانکلین.

رفیع‌پور، فرامرز (۱۳۷۶). *توسعه و تضاد: کوششی در جهت تحلیل انقلاب اسلامی و مسایل اجتماعی ایران*. انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.

زرشناس، شهریار (۱۳۸۶). *نگاهی کوتاه به تاریخ روشنفکری در ایران* (ج. ۲). کتاب صبح.

طالبوف، عبدالرحیم (۱۳۵۷). *آزادی و سیاست* (به کوشش ایرج افشار). سحر.

طباطبایی، جواد (۱۳۹۵). *تأملی دربارهٔ ایران: نظریهٔ حکومت قانون در ایران: بخش نخست: مکتب تبریز و مبانی تجددخواهی* (ج. ۲). مینوی خرد.

عالم، عبدالرحمن (۱۳۹۰). *بنیادهای علم سیاست*. نشر نی.

عیسوی، چارلز (۱۳۶۲). *تاریخ اقتصادی ایران: عصر قاجار، ۱۲۱۵- ۱۳۳۲هجری* (یعقوب آژند، مترجم). نشر گستره.

غنی، مهدی (۱۳۸۸). تربیت ملت به یاری قدرت؟ / نگاهی به اندیشه‌های محمدعلی فروغی ذکاءالملک. *نشریه بخارا*، (۷۴)، ۱۷۲- ۱۸۶.
http://noo.rs/ZFpFl

فروغی، محمدعلی (۱۳۷۵). *سیر حکمت در اروپا* (به تصحیح و تحشیه امیرجلال‌الدین اعلم). نشر البرز.

فروغی، محمدعلی (۱۳۹۱). *اصول ثروت ملل یعنی اکونومی پلتیک*. آماره.

فروغی، محمدعلی (۱۳۸۲). *حقوق اساسی یعنی آداب مشروطیت دول* (به کوشش علی اصغر حقدار). کویر.

فروغی، محمدعلی (۱۳۸۷). *مجموعه مقالات* (ج. ۱). توس.

فروغی، محمدعلی (١٣٩٠). *یادداشت‌های روزانه از محمدعلی فروغی (٢٦ شوال ١٣٢١–٢٨ ربیع‌الاول ١٣٢٢ قمری)* (به کوشش ایرج افشار). نشر علم.

فروغی، محمدعلی (١٣٩٦). *خاطرات محمدعلی فروغی به‌همراه یادداشت‌های روزانه از سال‌های ١٢٩٣ تا ١٣٢٠* (به کوشش محمد افشین وفایی و پژمان فیروزبخش). سخن.

فلاح توتکار، حجت (١٣٧٥). *عدالت و آزادی اندیشه‌گران دوران ناصری (١٢٦٤–١٣١٣)* [پایان‌نامهٔ کارشناسی ارشد. دانشگاه تربیت مدرس]. گنج.
https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/e47754e5c4f6b3abd1ea401a8d42be80

فلور، ویلم (١٣٧١). *صنعتی شدن ایران و شورش شیخ احمد مدنی* (ابوالقاسم سری، مترجم). توس.

فوران، جان (١٣٨٢). *مقاومت شکننده: تاریخ تحولات اجتماعی ایران از سال ١٥٠٠ میلادی مطابق با ٨٧٩ شمسی تا انقلاب* (احمد تدین، مترجم). خدمات فرهنگی رسا.

فوکو، میشل (١٣٨١). نیچه، تبارشناسی و تاریخ (نیکو سرخوش و افسانه جهاندیده، مترجم). از کتاب *متن‌هایی برگزیده از مدرنیسم تا پست‌مدرنیسم* (گردآوری لارنس کهون، ویراستار فارسی عبدالکریم رشیدیان). نشر نی.

قادری، حاتم (١٣٧٩). روشنفکران ایرانی و غرب: فروغی. *فصلنامهٔ گفتگو*، (٣٠)، ٩٥–١٠٨.
http://noo.rs/zfJ5A

کاتوزیان، محمدعلی (١٣٧٢). دموکراسی، دیکتاتوری و مسئولیت ملت. *فصلنامهٔ اطلاعات سیاسی – اقتصادی*، (٦٧ و ٦٨)، ٤ –٧.
http://noo.rs/57JS8

کاتوزیان، محمدعلی (١٣٨٧). جامعهٔ کوتاه‌مدت (بررسی مشکلات توسعه‌ی سیاسی و اقتصادی بلندمدت در ایران) (عبدالله کوثری، مترجم). *نشریه بخارا*، (٦٨ و ٦٩)، ٢٧٠–٢٩٢.
http://noo.rs/8H4cH

کرزن، جورج ناتائیل (١٣٧٣). *ایران و قضیه ایران* (غلامعلی وحید مازندرانی، مترجم؛ ج. ٢). شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

لیپست، سیمور آرتین (١٣٩٩). *انسان سیاسی (مبانی احتماعی علم سیاست)* (فریبرز مجیدی، مترجم). سمت.

مجتهدی، کریم (١٣٩٤). *آشنایی ایرانیان با فلسفه‌های جدید غرب*. سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشهٔ اسلامی و موسسه مطالعات تاریخ معاصر.

مستشارالدوله، میرزا یوسف خان (١٢٨٧ق). *یک کلمه*. بی‌نا.

مقیمی، شروین (١٣٩٨). تأملی در رسالهٔ حقوق اساسی محمدعلی فروغی از منظر بحث دربارهٔ کاربردی کردن علم سیاست در ایران. *پژوهشنامه علوم سیاسی*، ١٤ (٣)، ١٥٩–١٩٨.
https://www.ipsajournal.ir/article_384.html

منتسکیو، شارل لویی (١٣٧٠). *روح القوانین (به انضمام درآمدی بر روح القوانین)* (علی‌اکبر مهتدی، مترجم؛ مقدمه تصحیح و تعلیقات از محمد مددپور). امیرکبیر.

ناظم‌الدوله، ملکم خان (١٣٨١). *رساله‌های میرزا ملکم خان ناظم‌الدوله* (گردآوری و مقدمه از حجت‌الله اصیل). نشر نی.

References

Adamiyat, F. (2023). *Amirkabir and Iran*. Kharazmi. [In Persian].

Alam, A. (2011). *Foundations of Political Science*. Nay Publishing. [In Persian].

Aristotle (1958). *Politics* (H. Enayat, Trans.). Nil Publication. [In Persian].

Ashraf, A. (1980). *Historical Obstacles to the growth of Capitalism in Iran: Qajar era*. Zamineh publication. [In Persian].

Bashirieh, H. (2002). *An Introduction to Iranian Political Sociology during the Islamic Republic of Iran* .Negah Moasar. [In Persian].

Bharier, J. (1971). *Economic Development in Iran:1900-1970*. Oxford University Press.

Blücher, W. V. (1990). Zeitenwende in Iran: Erlebnisse und Beobachtungen (K. Jahandari, Trans.). Kharazmi. [In Persian].

Curzon, G. N. (1994). *Persia and the Persian Question* (G. Vahid Mazandarani, Trans.; Vol. 2). Elmi o Fārhangi publication. [In Persian].

Duverger, M. (1972). *Principles of Political Science* (A. Ghazi, Trans.). Franklin. [In Persian].

Ebrahimpour, H., Zarjou, S., & Moazeni, R. (2024). The Governance Features in the Political Opinions and Thoughts of Mohammad Ali Foroughi, Lessons for Iranian Public Organizations. *Public Organization Management*, *12*(2), 1-18. https://doi.org/10.30473/ipom.2024.69414.4902 [In Persian].

Eslami, R., Khalili, S., & Esmailzadegan, B. (2018). Governance in the Thought and Action of Mohammad Ali Foroughi. *Two Quarterly Research in Theoretical Politic*, *14*(26), 59-95. https://political.ihss.ac.ir/fa/Article/12244 [In Persian].

Fallah Totkar, H. (1996). *Justice and Freedom of the Thinkers of the Nasserite Era (1985-1995)* [Master's thesis, Tarbiat Modares University]. Ganj. https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/e47754e5c4f6b3abd1ea401a8d42be80 [In Persian].

Floor, W. (1992). *Industrialization in Iran, 1900-1941* (A. Sari, Ed.). Tus. [In Persian].

Foran, J. (2003). *Fragile Resistance: Social Transformation In Iran From 1500 To The Revolution* (A. Tadayin, Trans.). Rasa Publication. [In Persian].

Foroughi, M. A. (1996). *The course of Wisdom in Europe* (A. J. A'lam, Ed.). Alborz Publication. [In Persian].

Foroughi, M. A. (2003). *Fundamental Rights Means the Customs of Constitutional States* (A. A. Haghdar, Ed.). Kavir. [In Persian].

Foroughi, M. A. (2008). *Collection of articles* (Vol. 1). Tus. [In Persian].

Foroughi, M. A. (2011). *Daily notes by Mohammad Ali Foroughi* (I. Afshar, Ed.). Elm Publication. [In Persian].

Foroughi, M. A. (2012). *The Principles of Wealth of Nations; That is, political economy*. Amareh Publication. [In Persian].

Foroughi, M. A. (2017). *Mohammad Ali Foroughi's Memoirs and Journals from the Years 1915-1942* (M. Afshin Vafaei, & P. Firoozbakhsh, Ed.). Sokhan. [In Persian].

Foucault, M. (2002). Nietzsche, Genealogy and History (N. Sarkhosh, & A. Jahandideh, Trans.). In *From Modernism to Postmodernism: An Anthology* (L. E. Cahoone & A. Rashidian, Eds.). Ney Publication. [In Persian].

Ghaderi, H. (1990). Iranian Intellectuals and the West: Foroughi. *Quarterly Journal of goftegu*, (30), 95-108. http://noo.rs/zfJ5A [In Persian].

Ghani, M. (2009). Educating the Nation with the Help of Power? / A Look at the Thoughts of Mohammad Ali Foroughi Zaka-ol-Molk. *Bukhara publication*, (74), 172-186. http://noo.rs/ZFpFl [In Persian].

Haghdar, A. A. (2006). *Mohamad Ali Foroughi and the New Civil Structures*. Kavir Press. [In Persian].

Issawi, C. P. (1983). *The Economic History of Iran, 1800-1914* (Y. Ajhand, Trans.). Gostareh Publication. [In Persian].

Jaberi, A., Gharadaghi, M., Taleei G., Gheshlagh, A., & Samadivand, M. (2023). Explaining the role and beliefs of Mohammad Ali Foroughi in domestic and foreign policy during the prime ministership. *International Relations Researches Journal*, *13*(2), 281-309. https://doi.org/10.22034/irr.2023.406713.2412 [In Persian].

Jahanbegloo, R. (2001). Rationalism and Modernity in the Writings of Mohammad Ali Foroughi. *Iran Nameh*, (77), 33-40. http://noo.rs/mWEez [In Persian].

Jahanbegloo, R. (2002). *The fourth wave* (M. Goodarzi, Trans.). Ney Publication. [In Persian].

Katouzian, M. A. (1993). Democracy, Dictatorship and the Responsibility of the Nation. *Quarterly Journal of Political-Economic Information*, (67-68), 4-7. http://noo.rs/57JS8 [In Persian].

Katouzian, M. A. (2008). Short-Term Society: Investigating the Problems of Long-Term Political and Economic Development in Iran (A. Kowsari, Trans.). *Bukhara Publication*, (68-69), 270-292. http://noo.rs/8H4cH [In Persian].

Khalili, S. (2017). *The State in the Thought and Action of Mohammad Ali Foroughi* [Master's Thesis, Ferdowsi University of Mashhad]. Ganj. https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/467152ffdb10ac4765922780a81467fc (In Persian)

Lipset, S. M. (2019). *Political Man: The Social Bases of Politics* (F. Majidi, Trans.). Samt. [In Persian].

Moaddel, M. (1994). *Shi'i Political Discourse and Class Mobilization in the Tobacco Movement of 1890-92, In A Century of Revolution: Social Movements in Iran* (J. Foran, Ed.). University of Minnesota Press.

Moghimi, S. (2019). A Reflection on Mohammad Ali Foroughi's Fundamental Rights from the Perspective of the Discussion on the Application of Political Science in Iran. *Journal of Research Letter of Political Science*, *14*(3), 159-198. https://www.ipsajournal.ir/article_384.html [In Persian].

Mojtahedi, K. (2015). *Iranians' Familiarity with New Western Philosophies.* The Institute for Cultural & Intellectual Studies of Islam and the Institute for Contemporary History Studies of Iran. [In Persian].

Montesquieu, C. L. (1991). *The Spirit of Laws* (A. A. Mohtadi, Trans.; M. Madadpur, Ed.). Amirkabir. [In Persian].

Mostashar al-Dowleh, Y. K. (1870). *One Word*. N.p. [In Persian].

Nazem-ud-Dawlah, M. K. (2002). *The Treatises of Mirza Malkam Khan* (H. Asil, Ed.). Ney Publication. [In Persian].

Parham, R., & I. Ranjbar (2018). The Place of the Republic in Mohammad Ali Foroughi's Political Thought. *Two Quarterly Research in Theoretical Politics*, (24), 1-28. https://political.ihss.ac.ir/Article/11962 [In Persian].

Rafipur, F. (1997*). Development and conflict: An Attempt to Analyze the Islamic Revolution and the Social Issues of Iran*. Shahid Beheshti University Press and Publishing Center. [In Persian].

Tabatabai, J. (2012). *A Reflection on Iran, Volume. 2: The Theory of the Rule of Law in Iran*. Minooye kherad. [In Persian].

Talibov, A. (1978). *Freedom and Politics* (I. Afshar, Ed.). Sahar. [In Persian].

Zakaria. F. (2003). *The Future of Freedom: Illiberal Democracy at Home and Abroad*. Norton Press.

Zarshenas, S. (2008). *A Brief Look at the History of Intellectuals in Iran* (Vol. 2). Sobh ketab. [In Persian].